

# Μαρξισμός και ψυχολογία

Γιάννης Παπαδάτος

Ψυχίατρος, Καθηγητής Ψυχοφυσιολογίας και Ψυχικής Υγιεινής του  
Πανεπιστημίου Αθηνών

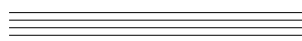
Θα όφειλε κανείς να εξαλείψει τη φιλοσοφία και να τη διαλύσει σε επιμέρους επιστήμες, παρά να έρχεται αρωγός της με ένα ιδεώδες ποιητικής δημιουργίας, που δεν σημαίνει άλλο από μια αισχρή διακοσμητική μεταμφίεση εσφαλμένων σκέψεων.  
(Γεοντόρ Αντόρνο, 1931)

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ας μου επιτραπεί, πριν επιχειρήσω να παρουσιάσω τις πιθανές ή προσδοκώμενες σχέσεις ανάμεσα στο αχανές πεδίο της ψυχολογίας και στα εκτεταμένα οικοδομήματα του μαρξισμού, να σκιαγραφήσω, εν συντομία, πώς, εγώ τουλάχιστον, αντιλαμβάνομαι σήμερα αυτές τις δύο έννοιες.

Παρά το γεγονός ότι ένας σύγχρονος ορισμός της ψυχολογίας είναι εκείνος της επιστήμης που μελετά όλα τα ψυχικά φαινόμενα εκτός από την ψυχή, η αλήθεια είναι ότι η ψυχολογία προήλθε και παραπέμπει ακόμη και σήμερα σε συνειρμούς που σχετίζονται με τη *σωματικότητα* ή το *άυλον* της ψυχής (Αριστοτέλης). Είναι γι' αυτό προφανές ότι η ψυχολογία μοιραία και αναπόδραστα εμπλέκεται με τις θεωρίες του υλισμού και του ιδεαλισμού, αφού η ψυχή είτε πρέπει να προέρχεται από τα υλικά φαινόμενα, με όλες τις υποχρεωτικές νοηματικές συνέπειες στη φιλοσοφία, στην κοινωνιολογία, στην επιστήμη και στην κοινωνία, είτε πρέπει να θεωρηθεί ότι προέρχεται από έναν άλλον, ιδεατό κόσμο που δεν υπόκειται σε πειραματικό επιστημονικό έλεγχο και ότι, επομένως, πολλά φαινόμενα και αποφάσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας και συμπεριφορές δεν μπορούν και δεν πρέπει να ερμηνεύονται με λογικό τρόπο.

Το απόλυτο κριτήριο για να αποφασίσουμε, εάν γενικά η Ψυχολογία ή ειδικότερα μια ορισμένη σχολή Ψυχολογίας είναι επιστημονική, είναι η τοποθέτησή της ως προς την επιστημονική μέθοδο. **Η επιστημονική ψυχολογία αποδέχεται τη δυνατότητα κατανόησης της ανθρώπινης βούλησης με έλλογο τρόπο.** Ακολουθεί δε απαραίτητα τις μεθόδους των φυσικών επιστημών στην έρευνα και στο πείραμα. Χρησιμοποιεί το πείραμα και το ερμηνεύει με εργαλείο τη μαθηματική μεθοδολογία.



Όπως οι Έλληνες φιλόσοφοι Θαλής και Αναξίμανδρος, τον 6ο αιώνα π.Χ., προσπέρασαν το ερώτημα *από πού δημιουργήθηκε ο κόσμος*, θέτοντας το νέο ερώτημα που εγκαινίασε την επιστημονική σκέψη μέχρι τις μέρες μας *από τι είναι φτιαγμένος ο κόσμος* (Thompson, 1987), έτσι και η ψυχολογία αντί για το ερώτημα *πώς δημιουργήθηκε η ψυχή* πρέπει να θέσει τα ερωτήματα *από τι αποτελούνται τα ψυχικά φαινόμενα και πώς μπορούμε να τα κατανοήσουμε*. Φυσικά, για τους Έλληνες φιλοσόφους, οι οποίοι ήταν αποδεσμευμένοι από ασιατικές δεισιδαιμονίες και θρησκευτικά παραληρήματα που συνεχίζουν δυστυχώς να ευδοκιμούν ακόμη και στις μέρες μας, η απάντηση ήταν απλή: **Ο κόσμος είναι υλικός, τίποτα μη υλικό δεν υπάρχει** (Παπαδάτος, Οκτώβριος 2003). Αυτή η άποψη καταπολεμήθηκε από τον Πλάτωνα, αλλά και από όλους τους φιλοσόφους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης της κάθε εποχής, μέχρι την εμφάνιση της σύγχρονης υλιστικής φιλοσοφίας το 18ο αιώνα, που αποτέλεσε το βασικό θεωρητικό υπόβαθρο του με διάφορες παραλλαγές Μαρξισμού μέχρι τις μέρες μας. Ο υλισμός του 18ου αιώνα ξεκινούσε από τη Φυσική. Ο υλισμός του 19ου αιώνα από τη Φυσιολογία (Θεοδωρίδης, 1955). Είναι χαρακτηριστικό ότι διαπρεπείς φυσικοί, όπως ο Werner Heisenberg που ανήκει πολιτικά στο συντηρητικό κόσμο, χρησιμοποιούν τις όποιες επιστημονικές ανακαλύψεις τους σαν όπλο ενάντια στο μαρξισμό και τον υλισμό. Το 1964, σε εκδήλωση υπό την αιγίδα του Βασιλέα Παύλου, υποστήριξε μεταξύ άλλων (Heisenberg, 1964): «Η φιλοσοφία του υλισμού και υπό την τελευταία του μορφή του Διαλεκτικού Υλισμού... κατέστη μια από τις κινούσες δυνάμεις εις τας πολιτικές μεταβολάς του 19ου και του 20ου αιώνας. Εφ' όσον αι φιλοσοφικάί ιδέαι περί της δομής της ύλης διαδραματίζουν έναν τέτοιο ρόλο εις την ανθρωπίνην ζωήν, εφ' όσον ενήργησαν ως εκρηκτική ύλη εις τας ευρωπαϊκάς κοινωνίας, και ημπορεί επίσης να κάμουν το ίδιον και εις άλλα μέρη του κόσμου, είναι επόμενο να μας ενδιαφέρει πολύ περισσότερο να γνωρίσωμεν τι έχει να είπη η σημερινή επιστημονική γνώσις δι' αυτήν την φιλοσοφίαν...».

## ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Η ψυχολογία στο παρελθόν ήταν τμήμα της φιλοσοφίας<sup>1</sup> που μελετούσε τις *ηθικές ιδιότητες των ατόμων* (Παπαδάτος, 2001). Η σύγχρονη ψυχολογία, ή

1. Οι Πυθαγόρειοι απέδιδαν πρωταρχική σημασία στα μαθηματικά και τους αριθμούς. «Η ουσία των αριθμών, είναι το πρωταρχικό αίτιο και οδηγός της ζωής των θεών, των ουρανών και της ανθρωπότητας, που εκδηλώνεται, όχι μονάχα σε ό,τι αφορά στους δαίμονες και τους θεούς, αλλά σε κάθε ενέργεια και σκέψη ανθρώπινη, στο κάθε επάγγελμα και στη μουσική. Η αρμονία και η ουσία των αριθμών δεν επιτρέπει κανένα λάθος...» (Farrington, 1953).

τμήματα αυτής που είναι επιστημονικά, άρχισαν να στηρίζονται στην επιστημονική μεθοδολογία των φυσικών επιστημών από τα μέσα του 19ου αιώνα και στον 20ο αιώνα αυτή η πρακτική έλαβε τεράστια έκταση. Η ψυχιατρική, λόγω της ιατρικής της προέλευσης, υπήρξε σχεδόν πάντα επιστημονική με σαφείς –εκτός μερικών ψυχαναλυτικών εξαιρέσεων– υλιστικούς προσανατολισμούς. Άλλωστε, η ιατρική από την περίοδο του Ιπποκράτη είχε τη δυνατότητα να επανέρχεται με τον έναν ή άλλον τρόπο σε υλιστικές ερμηνείες για τον άνθρωπο. Ο ίδιος ο Ιπποκράτης έγραψε για την επιληψία, που μέχρι τότε χαρακτηριζόταν *ιερή νόσος*, «...αλλά γαρ αίτιος ο εγκέφαλος τούτου του πάθους ώσπερ και των άλλων νοσημάτων των μεγίστων». Έτσι απέδωσε στον εγκέφαλο την επιληψία καθώς και το σύνολο των συναισθημάτων (χαρά, λύπη, θυμό, οργή κ.λ.π.) (Παπαδάτος, 2003).

Η κοσμοϊστορική διατύπωση της *θεωρίας της εξέλιξης των ειδών* από τον Κάρολο Δαρβίνο σάρωσε σαν χάρτινους πύργους τις μεταφυσικές δοξασιές προέλευσης της ζωής. Άλλωστε, στον Δαρβίνο αφιέρωσε ο Μαρξ την έκδοση του Κεφαλαίου (Marx, 1978). Η δαρβινική θεωρία επηρέασε δημιουργικά τον Ένγκελς και τον Μαρξ. Όπως έχει διατυπώσει με σαφήνεια ο βιολόγος F. Jacob, *αυτό που απέδειξε η Βιολογία είναι ότι δεν υπάρχει καμία μεταφυσική οντότητα κρυμμένη πίσω από τη λέξη ζωή* (Jacob, 1970).

Η σημερινή Καθολική Εκκλησία, μαζί με το σύνολο των Εκκλησιών, συμβιβάστηκε με τις επιστημονικές ανακαλύψεις αποδεχόμενη την υλιστική αλήθεια της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης, όσον αφορά το ανθρώπινο σώμα. Όμως, διατήρησε την πίστη της ότι η ψυχή έχει θεία προέλευση και, επομένως, δεν ανάγεται στην ύλη (Quinion, 2003).

Οι ακαδημαϊκοί εκπρόσωποι της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής στον λεγόμενο δυτικό κόσμο θεώρησαν πιο ευφύες για την απρόσκοπτη διατήρηση των προνομίων τους, να δηλώσουν –κουτοπόνηρα– ότι η παλιά διαίρεση σώματος και ψυχής δεν έχει νόημα και ότι δήθεν υπάρχει μια ενιαία *ψυχοσωματική ενότητα*, η οποία καθιστά α-νόητες τις διαιρέσεις του παρελθόντος. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούν να χρησιμοποιούν στην πράξη υλιστικούς προσανατολισμούς στην εξάσκηση της επιστήμης τους, χωρίς όμως να συγκρούονται με τις κατεστημένες αντιλήψεις για τη *φύση* της ψυχής. «Και ο σκύλος χορτάτος και η πίτα ολόκληρη».

Για μας όμως έχει τεράστια σημασία **να αποδεχτούμε όχι απλώς στην πράξη αλλά και θεωρητικά και την υλική φύση των λεγομένων ψυχικών φαινομένων**. Γιατί, όπως έχει πει με διαύγεια ο Ένγκελς, *μπορούμε να καταλάβουμε το σύνολο των φαινομένων του κόσμου χωρίς καμία προσθήκη πέραν της υλιστικής ερμηνείας*.

Η προσωπική μου άποψη είναι ότι τα ψυχικά φαινόμενα, το αντικείμενο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, δημιουργούνται από υλικές διεργασίες του αν-

θρώπινου εγκεφάλου χωρίς καμία μεταφυσική βοήθεια (Παπαδάτος, 2003). Όπως έχουμε γράψει, τόσο η ανθρώπινη σκέψη όσο και ο αντικειμενικός κόσμος υπόκεινται στους ίδιους νόμους και συνακόλουθα και σε τελευταία ανάλυση δεν μπορούν να έρχονται σε αντίθεση αλλά πρέπει να συμπίπτουν κυρίως και απόλυτα (Παπαδάτος, 1995). Θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τον ορισμό ότι **πραγματικό αντικείμενο της επιστημονικής ψυχολογίας ή της σύγχρονης ψυχοφυσιολογίας είναι αποκλειστικά και μόνο ό,τι εισέρχεται στο πεδίο της συνειδήσής μας**, εφ' όσον, φυσικά, μπορούμε να έχουμε επίγνωση αυτού του γεγονότος. Εάν δεν έχουμε επίγνωση κάποιου γεγονότος, δεν έχει νόημα να το συζητάμε, ούτε και κανείς θα έχει την απαίτηση να συζητάμε ανύπαρκτα γεγονότα για χάρη δήθεν μιας *πλουραλιστικής* επιστήμης.

Αστήρικτες ψυχολογίζουσες ερμηνείες είναι το σύγχρονο πρόσωπο των μεταφυσικών θεωριών μεταμφιεσμένων σε μοντέρνες μορφές. Π.χ. η ψυχαναλυτική πεποίθηση περί της δήθεν ύπαρξης ως πραγματικότητας που δρα, συνδιαλέγεται και επιβάλλει σκέψεις και πράξεις, ενός ανύπαρκτου φανταστικού μορφώματος με το όνομα *ασυνείδητο*<sup>2</sup>. Αυτές οι πλευρές της ψυχανάλυσης ακυρώνουν *a priori* την εμπιστοσύνη στη δυνατότητα του ορθού λόγου και κατ' επέκταση αποτρέπουν τη συνειδητή δράση για προσωπικές ή κοινωνικές αλλαγές ενάντια στην εκάστοτε *καθεστηκυία τάξη πραγμάτων*. Γι' αυτό το λόγο, προφανώς, η ψυχανάλυση έγινε τόσο δημοφιλής στη Δύση και με αυτή την έννοια ορθώς ο σοβιετικός μαρξισμός κράτησε αρνητική στάση απέναντί της παρά τις βίαιες επιθέσεις *προοδευτικών* διανοουμένων σε Ανατολή και Δύση.

## ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Ο Μαρξισμός αποτελεί, εδώ και ενάμιση αιώνα, την πιο ασυμβίβαστη φιλοσοφική υλιστική θεωρία ερμηνείας των φαινομένων του κόσμου και την πιο ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική θεωρία αλλαγής του καπιταλιστικού συστήματος (Papadatos, 1983). Απεδείχθη δε ιστορικά, ότι πολιτικές οργανώσεις που στηρί-

2. Μάλιστα οι έννοιες *Ασυνείδητο*, *Υποσυνείδητο*, *Προεγώ*, *Εγώ*, *Υπερεγώ*, *Αυτό* έχουν τόσο πολύ αφομοιωθεί από τα κάθε *καθώς πρέπει μορφωμένα* άτομα που με βάση αυτές εξάγουν συμπεράσματα φιλοσοφώντας, ψυχολογίζοντας και ανεξόδως, ακόμη, πολιτικολογώντας. Με την επινόηση φανταστικών οντοτήτων προσπαθούν να ερμηνεύσουν, αφελώς, τις ατομικές ενέργειες, τις δράσεις των μαζών, τις κινήσεις των λαών και της ιστορίας. Ας θυμηθούμε την ακραία και παράλογη αντίληψη του Jung περί της δήθεν ύπαρξης ενός κοινού *συλλογικού ασυνείδητου* σε όλα τα άτομα.

ζονταν σε μαρξιστικές αρχές ήταν οι αποτελεσματικότερες για την ανατροπή παραδοσιακών καθεστώτων και τη δημιουργία νέων κρατικών οντοτήτων.

Οι βασικές μαρξιστικές ιδέες μορφοποιήθηκαν από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, αλλά έγιναν προσπάθειες να εξειδικευτούν από φερέλπιδες *μαρξιστές* σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου επιστητού, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, πολιτική, επιστήμη, τέχνη κ.λπ. Φυσικά, σε ορισμένα πεδία ήταν αδύνατο να εφαρμοστούν και έτσι δημιουργήθηκαν μερικές φορές τερατουργήματα.

Κλειδί για την κατανόηση των μαρξιστικών ιδεών είναι η 11η θέση του Μαρξ για τον Φόιερμαχ, όπου διατυπώνεται με σαφήνεια η άποψη ότι *μέχρι τώρα οι φιλόσοφοι ερμηνεύουν τον κόσμο. Το ζήτημα όμως είναι να τον αλλάξουμε*. Η αλλαγή του κόσμου και, εν προκειμένω, της κοινωνίας είναι η κυρίαρχη κατευθυντήρια γραμμή όλης της μαρξιστικής παραγωγής από τον Μαρξ μέχρι τον τελευταίο κομσομόλο, από τη Μόσχα μέχρι την Αβάνα, από το 1848 μέχρι σήμερα.

Σε αυτή τη μοναδική σκοπιμότητα υποτάσσονται όλες οι θεωρίες και οι πράξεις των Μαρξιστών ηγετών<sup>3</sup>. Ίσως η Ιησούϊτικη αρχή «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» να μην βρήκε καλύτερη εφαρμογή σε όλο το διάβα της ιστορίας, από ό,τι στη δημιουργία και τη διατήρηση μαρξιστικών καθεστώτων. Η άποψη του σοβιετικού Ευγένιου Γεφτουςένκο, ότι *και τα μέσα πρέπει να είναι ανάλογα του σκοπού*, ίσως είναι αρκετά ποιητική για να είναι αληθινή.

Οι αναζητήσεις και οι προτάσεις του Μαρξ επικεντρώθηκαν σε 4 μεγάλα θέματα και, με βάση τα εκάστοτε συμπεράσματα των ερευνών του, διαμορφώνονται οι θέσεις του στα βιβλία του και στα κείμενά του (Papadatos, 1983).

1. **Οικονομική δομή της κοινωνίας:** Μελέτησε το πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης της ανθρώπινης εργασίας ως πρωταρχικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Ταξινόμησε τις ανθρώπινες κοινωνίες σύμφωνα με το οικονομικό τους σύστημα.
2. **Το ιδεολογικό εποικοδόμημα:** Θεώρησε ότι η πραγματική βάση του ιδεολογικού εποικοδομήματος είναι ο τρόπος παραγωγής και οι αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις. Πάνω τους οικοδομούνται οι ιδεολογικές κατασκευές (δίκαιο, πολιτεία, θρησκεία, τέχνη, φιλοσοφία)<sup>4</sup>.

---

3. Ο Στάλιν προσπάθησε να σχηματοποιήσει τον «μαρξιστικό υλισμό», υποστηρίζοντας ότι ο κόσμος είναι α) υλικός, β) αντικειμενικά πραγματικός, δηλαδή ανεξάρτητος από την ανθρώπινη σκέψη και γ) γνωρίσιμος (Τζίλας, 1969).

4. Σύμφωνα με τον J. Piaget (1972): «το μεγάλο προσόν του Μαρξ είναι ότι στα κοινωνικά φαινόμενα έκανε το διαχωρισμό μεταξύ μιας βάσης που επενεργεί αποτελεσματικά και ενός εποικοδομήματος που ταλαντεύεται μεταξύ συμβολισμού και μιας βαθιάς, αληθινής συνείδησης».

3. **Η κοινωνική επανάσταση:** Μελέτησε τις διαδικασίες των κοινωνικών μεταβολών (κοινωνική τάξη, ταξική αγωγή, «πάλη τάξεων», ιστορικός ρόλος προλεταριάτου).
4. **Το μέλλον της κοινωνίας:** Δεν περιέγραψε με σαφήνεια πώς θα είναι η αυριανή κοινωνία, αλλά τι θα πρέπει να ακυρωθεί για να δημιουργηθεί η μελλοντική κοινωνία. Προσπάθησε, με βάση τη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία αλλά και την πολιτική οικονομία, να δημιουργήσει ένα θεωρητικό σύστημα που να στηρίζεται στην επιστημονική γνώση, αλλά κυρίως να αποτελεί κέντρισμα για πολιτική δράση.

Ο Μαρξ πίστευε ότι ο ορθολογικός έλεγχος του περιβάλλοντος, κοινωνικού και φυσικού, είναι ένας πολιτικός και ηθικός στόχος τεράστιας σημασίας για τον άνθρωπο (Μαρκούζε, 1985). Αναφέρθηκε κυρίως στην *αλλοτρίωση* του ανθρώπου που δημιουργείται στην καπιταλιστική κοινωνία και στην κατάργηση των *μεσο-λαβήσεων* στα πλαίσια αυτής, ώστε να γίνει ο άνθρωπος ο *αυθεντικός* εαυτός του<sup>5</sup>.

Ένα βασικό ερώτημα που μας ενδιαφέρει είναι με ποια μέθοδο, επιστημονική ή άλλη, δούλεψε ο Μαρξ. Ο ίδιος έχει γράψει με σαφήνεια τις βασικές αρχές που ακολούθησε. Αυτές οι αρχές διέπουν, άλλωστε, κάθε σοβαρή επιστημονική μέθοδο μέχρι σήμερα: *Ο σκοπός της έρευνας είναι να συλλάβει το θέμα σε κάθε του λεπτομέρεια, να αναλύσει τις διάφορες εξελικτικές του μορφές και να ανιχνεύσει την εσωτερική σχέση μεταξύ αυτών των μορφών* (Marx, 1857). Εάν η περιγραφή αποδειχτεί επιτυχής, αυτό αντανακλάται στην ιδεατή σφαίρα, στην ιδεατή κατασκευή (υπονοεί τον εγκέφαλο και τη σκέψη μας). Επίσης, έχει γράψει ότι *ενώ για τον Χέγκελ η πραγματικότητα ενυπάρχει στη διαδικασία της σκέψης ως ανεξάρτητο υποκείμενο, ως ιδέα για τον ίδιο, το ιδεατό δεν είναι τίποτα άλλο παρά η υλική πραγματικότητα όταν μετατοπίζεται και μεταφράζεται στο ανθρώπινο κεφάλι*.

Με βάση τα έργα των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, Κάουτσκι, Τρότσκι, Στάλιν, Λούξεμπουργκ, Μπουχάριν και πολλών μεταγενέστερων, όπως ο Λούκατς, Μάο,

5. Ο ίδιος ο Μαρξ έχει γράψει: «αλλά ο άνθρωπος δεν είναι ένα αφηρημένο ον που κατοικεί έρημο από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος των ανθρώπων. Το κράτος και η κοινωνία. Η κατάργηση της θρησκείας, σαν ψευδαίσθηση της ευτυχίας των ανθρώπων είναι μια επιταγή για την πραγματική τους ευτυχία. Το κάλεσμα για την εγκατάλειψη των ψευδαισθήσεων που αναφέρονται στις συνθήκες τους, είναι ένα κάλεσμα για την εγκατάλειψη των απανταχού ψευδαισθήσεων. Το άμεσο καθήκον είναι να ξεσκεπάσουμε την ανθρώπινη αλλοτρίωση στην εγκόσμια μορφή της τώρα που έχει απαλλαγεί από την ιερή της μορφή».

Γκεβέρα, Μαντέλ, Καστοριάδης, Μάντγκοφ, Σουήζυ κ.α., διαμορφώθηκε ένα τεράστιο σώμα μαρξιστικής γραμματείας.

Οι μαρξιστικές ιδέες φιλτραρίστηκαν επιλεκτικά από το νέο καθεστώς που προήλθε από την Οκτωβριανή επανάσταση και δόθηκαν στα σοσιαλιστικά κόμματα της Τρίτης Διεθνούς ως ένα ευαγγέλιο, ως μια νέα Αγία Γραφή. Αυτές οι αρχές ήταν οι θέσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού και η σοβιετική έκδοση του διαλεκτικού υλισμού ή του ιστορικού υλισμού<sup>6</sup>.

Στο βιβλίο *Βασικές Αρχές της Υλιστικής Φιλοσοφίας* του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας της Ε.Σ.Σ.Δ. (1984), αναφέρονται οι εξής αντίστοιχες βασικές αρχές της υλιστικής διαλεκτικής:

1. Η εξέλιξη και η καθολική σύνδεση των φαινομένων
2. Η ενότητα και η πάλη των αντιθέτων
3. Το πέρασμα των ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές
4. Η άρνηση της άρνησης

Σε ποιο βαθμό οι ανωτέρω γενικές οδηγίες της υλιστικής διαλεκτικής προς συγγραφείς, επαναστάτες και ναυτιλομένους συνιστούν επιστημονικά εργαλεία, είναι ένα ανοικτό ερώτημα για πολλούς. Ποια είναι όμως τα βασικά συμπεράσματα της μαρξιστικής θεωρίας για τη φύση του καπιταλισμού, την πορεία του, τους τρόπους της ανατροπής του; Θα αναφερθούμε στα εξής με όλη την πιθανή αυθαιρεσία αυτής της επιλογής:

1. Στον καπιταλισμό, τα μέσα παραγωγής αποσκοπούν στην αύξηση του κεφαλαίου και του πλούτου, από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και δεν έχουν κύριο σκοπό τη βελτίωση της ζωής όλων των μελών της κοινωνίας.
2. Η βασική αντίφαση του καπιταλισμού είναι *ανάμεσα στην πραγματική κοινωνικοποίηση της παραγωγής και την ιδιωτικοκαπιταλιστική μορφή της ιδιοποίησης*.
3. Λόγω της φύσης του καπιταλισμού δημιουργούνται δύο βασικές τάξεις, αυτή των κεφαλαιούχων και αυτή των μισθωτών εργαζομένων.
4. Το προλεταριάτο έχει υποχρεωτικά το καθήκον από την ιστορία να ανατρέψει το σύνολο της κοινωνίας, ώστε να μην υπάρχουν οι τάξεις που καταπιέζονται.

---

6. Ας σημειωθεί εδώ ότι κανέναν από αυτούς τους δύο όρους δεν χρησιμοποίησε ποτέ ο Μαρξ. Ο όρος *ιστορικός υλισμός* προέρχεται από τον Ένγκελς και ο *διαλεκτικός υλισμός* από τον Πλεχάνωφ. Εάν θα έπρεπε να διαλέξω μεταξύ των δύο όρων θα προτιμούσα σαφώς τον *ιστορικό υλισμό*.

5. Το προλεταριάτο οργανώνεται σε τάξη και ακολούθως σε πολιτικό κόμμα.
6. Προϋπόθεση για την πάλη του προλεταριάτου είναι η δημιουργία *ταξικής συνείδησης* στους εργαζομένους.

Το κρίσιμο σημείο που δεν αναλύει επαρκώς ο Μαρξ και οι επίγονοί του είναι σαφώς το *πώς δημιουργείται η ταξική συνείδηση*<sup>7</sup>, γιατί χωρίς αυτόν τον όρο είναι αδύνατη η πάλη για ριζική αλλαγή του εκάστοτε υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος.

## ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Πριν αναφερθώ στις σχέσεις Μαρξισμού και Ψυχολογίας, θα θέσω το ερώτημα εάν ο Μαρξισμός είναι επιστήμη ή εάν θα μπορούσε να ήταν. Το ίδιο, βέβαια, αξίζει να δούμε και για την παραδοσιακή ψυχολογία ή την ψυχανάλυση. Θα συμφωνούσα απόλυτα με τον ιταλό μαρξιστή Κοστάντσο Πρεβέ ότι *ο μαρξισμός μπορεί να εξομοιωθεί με την επιστήμη με την έννοια του Πλάτωνα και εκείνης της φιλοσοφικής επιστήμης του Χέγκελ, μα δεν μπορεί με κανένα τρόπο να είναι μια επιστήμη του αγγλικού εμπειρισμού ή του γαλλικού θετικισμού* (Πρεβέ, 1994).

Πιστεύω ότι στις μέρες μας, εκτός των μαθηματικών, καμιά άλλη επιστήμη δεν μπορεί να ονομάζεται έτσι, χωρίς την εμπειρική πειραματική απόδειξη, όπως διαμορφώθηκε από τον Γαλιλαίο μέχρι σήμερα. Είναι φυσικά προφανές, ότι στις φυσικές επιστήμες ή στα μαθηματικά η μεθοδολογία δεν εξαρτάται από γενικές φιλοσοφικές, *επιστημολογικές* και μαρξιστικές αρχές. Βέβαια, στις κοινωνικές επιστήμες ο μαρξισμός έχει ρόλο, όσο αυτές δεν κατορθώνουν να οικοδομήσουν μία κοινώς αποδεκτή αυστηρή επιστημονική μεθοδολογία. Ακολούθως, θα αναφερθώ σε δύο χαρακτηριστικές ομοιότητες ανάμεσα στον μαρξισμό και την προεπιστημονική ψυχολογία.

Η συχνά μη εμπειρική απόδειξη των απόψεων τόσο των κλασικών μαρξιστών όσο και των παραδοσιακών ψυχολόγων. Ίσως ένα ελαφρυντικό στοιχείο της αποφυγής εμπειρικών αποδείξεων είναι ότι, επειδή έχουν ένα εκτεταμένο πεδίο - που στην ουσία καλύπτει όλο το ανθρώπινο πεδίο - είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συγκροτηθούν εμπειρικές αποδείξεις. Γι' αυτό καταφεύγουν σε κοσμοθεωρητικές

7. Ο Λούκατς δίνει ευρύτερη διάσταση πέραν της ψυχολογίας για τη φύση της ταξικής συνείδησης. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η ταξική συνείδηση δεν είναι η ψυχολογική συνείδηση μεμονωμένων προλεταρίων ή η συνείδηση (νοούμενη με όρους μαζικής ψυχολογίας) της ολότητάς τους, αλλά η αίσθηση της ιστορικής κατάστασης της τάξης που έγινε συνειδητή» (Λούκατς, 1975).



κατασκευές που στην ουσία έχουν στοιχεία «οιονεί θρησκειών», όπως για παράδειγμα ο σοβιετικός μαρξισμός ή η φροϋδική ψυχανάλυση.

Η αναγνώριση από τον Μαρξισμό ότι, για να πετύχει τους σκοπούς του, έχει ανάγκη από οργάνωση - όχι σπάνια μυστική - Μαρξιστών αγωνιστών. Αντίστοιχα σε ορισμένες σχολές ψυχολογίας, π.χ. στην ψυχαναλυτική, υπάρχουν οι εταιρείες με αυστηρή εσωτερική δομή και κανόνες συμπεριφοράς.

Γι' αυτό, μορφές παραδοσιακού μαρξισμού και κλασικής ψυχολογίας θα μπορέσουν να έχουν μέλλον, εάν υιοθετήσουν χωρίς περίπλοκες αμφισβησίες ως ερευνητική πωξίδα την μαθηματική απόδειξη. Γιατί, όπως ο Ένγκελς έχει γράψει, **ο απειροστικός λογισμός είναι το τελειότερο δημιούργημα του ανθρώπου** (Ένγκελς, 1992).

Ένα κρίσιμο σημείο που διεκδικούν αποκλειστικά και ο Μαρξισμός αλλά και η ψυχολογία είναι η ερμηνεία **των όρων σχηματισμού της ανθρώπινης συνείδησης** και του τρόπου έκφρασης της συνειδητής ανθρώπινης βούλησης.

Οι επιστημονικοφανείες εκείνες θεωρίες, που αμφισβητούν τη δυνατότητα σχηματισμού συνειδητής αντικειμενικής εκτίμησης του εαυτού μας και του κόσμου, καθώς και της έλλογης ανθρώπινης βούλησης και δράσης, ανεξάρτητα από τα πολυποίκιλα προσώπια που χρησιμοποιούν, δεν μας καλούν απλά να επιστρέψουμε σε πρωτόγονες μορφές ζωής, αλλά κυριολεκτικά σε καταστάσεις ανόργανης ύλης.

Ο Μαρξισμός σε όλη του την ιστορία θεωρεί ως αυτονόητο το γεγονός, ότι οι ανθρώπινες σκέψεις αποτελούν αντανάκλαση της εξωτερικής πραγματικότητας (Παπαδάτος, 1984). Ο Μαρξ στην *Αγία Οικογένεια* (Μαρξ, 1845) γράφει ότι η *δημιουργία ιδεών, αντιλήψεων και συνείδησης είναι αρχικά άμεσα συνυφασμένη με την υλική δραστηριότητα και την υλική συναλλαγή των ανθρώπων, τη γλώσσα της αληθινής ζωής. Και η ιστορία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η δραστηριότητα των ανθρώπων στην επιδίωξη των σκοπών τους*<sup>8</sup>.

Παρά το γεγονός ότι συνείδηση του εαυτού τους διαθέτουν και τα ζώα, η συνείδηση κυρίως μελετάται στους ανθρώπους. Ο αγαπητός φίλος Μάριος Μαρκί-

8. «Οι άνθρωποι είναι οι δημιουργοί των αντιλήψεών τους, των ιδεών τους κ.λπ. –πραγματικοί, δραστήριοι– άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών τους και από την συναλλαγή που αντιστοιχεί σε αυτές μέχρι και στις πιο εκτεταμένες μορφές της. Η συνείδηση δεν μπορεί ποτέ να είναι τίποτε άλλο παρά συνειδητή ύπαρξη και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους... Η ζωή δεν καθορίζεται από τη συνείδηση αλλά αντίθετα η συνείδηση από τη ζωή».

δης, που δεν είναι πια μαζί μας, έχει γράψει ότι ο άνθρωπος *δεμένος μ' ένα σώμα που το συνδέει με το ζωικό βασίλειο, υπερβαίνει το ζωικό βασίλειο με την ανάπτυξη της φαντασίας και του λόγου, μιας κλίμακας που αποπλέει από τα ένστικτα. Ο άνθρωπος είναι η ζωή που απέκτησε συνείδηση του εαυτού της. Αυτή η συνείδηση τον θέτει εκτός της φύσης (αν και είναι μέρος της) γεννώντας του νέες (ιστορικές) ανάγκες... Ο ορθός λόγος, αυτή η τεράστια ανωμαλία του σύμπαντος, ήταν πράγματι η είσοδος του ανθρώπου στο βασίλειο της ατομικότητας* (Μαρκίδης, 2003).

Ο Λένιν με πρωτοποριακή διαύγεια για την εποχή του γράφει: ***Η συνείδηση του ανθρώπου όχι μόνο αντανακλά τον αντικειμενικό κόσμο αλλά και τον πλάθει.***

### **Σχηματισμός Ανθρώπινης Συνείδησης**

Η επίσημη σοβιετική ψυχολογία αλλά και οι επιστήμονες του κλασικού μαρξισμού θεωρούν ότι το θέμα του σχηματισμού της συνείδησης και των απόψεων των ανθρώπων έχει λυθεί οριστικά από τους θεμελιωτές της Ρωσικής Φυσιολογίας Ι. Τσετσένωφ και Ι. Παυλώφ (Σμυρνώφ και συν. 1956). Οι απόψεις του Παυλώφ που δημιούργησε την θεωρία του πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση έγιναν δεκτές στη Δύση κύρια από τον Watson, Skinner, Thorndike κ.α., δημιουργώντας την ισχυρή σχολή του συμπεριφορισμού, ασυμβίβαστο εχθρό της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Σύμφωνα με το συμπεριφορισμό, ο άνθρωπος γεννιέται ως “*tabula rasa*”, άγραφο χαρτί, και μέσα από τις εμπειρίες της ζωής του διαμορφώνεται. Στην θέση των γενετικά προσδιορισμένων αντανακλαστικών προστίθενται νέες νευρικές συνδέσεις που ονομάζονται εξαρτημένα αντανακλαστικά. Επίσης, οι λέξεις λειτουργούν σε ένα δεύτερο επίπεδο σήμανσης, σε συμβολικό επίπεδο.

Ο συμπεριφορισμός και ο κλασικός μαρξισμός ταυτίζονται απόλυτα στην πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι αποκλειστικά προϊόν των κοινωνικών συνθηκών και των εμπειριών του. Όμως, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο σχηματισμός της συνείδησης δημιουργείται μέσα στα περιοριστικά πλαίσια που οι λειτουργίες του εγκεφάλου επιτρέπουν και ότι, επίσης, οι βιολογικές *ενορμήσεις* επηρεάζουν τη λειτουργία του εγκεφάλου.

### **Συνειδητή Ανθρώπινη Βούληση**

Μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίζει το ατομικό και κατ' επέκταση το συλλογικό του συμφέρον; Αυτό είναι ένα κρίσιμο ερώτημα που επιδέχεται διαφορετικές απαντήσεις:

- Οι θεολόγοι θα έλεγαν ότι εναπόκειται στην θεική βούληση.



- Οι διαφωτιστές φιλόσοφοι θα υποστήριζαν ότι μπορεί.
- Οι ψυχαναλυτές ότι είναι έρμαιο των ενστίκτων και του υποσυνειδήτου του.
- Οι συμπεριφοριστές ότι εξαρτάται από το περιβάλλον.
- Ο Μαρξ υποστήριξε ότι μπορεί, με την προϋπόθεση να απαλλαγεί από την *ψευδή συνείδηση* που η αλλοτριωμένη ζωή του δημιουργεί.

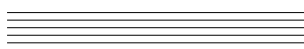
Ένα σαφές μειονέκτημα μέχρι σήμερα του κλασικού μαρξισμού και ιδιαίτερα της παραδοσιακής ψυχολογίας είναι ότι δημιουργούσαν υποθέσεις και με βάση αυτές τις υποθέσεις ερμήνευαν τον έναν άνθρωπο (συνήθως ψυχολογία) ή τους πολλούς ανθρώπους που συνιστούν τις τάξεις (μαρξισμός). Συχνά ισχύει στους παραδοσιακούς οπαδούς τους η πεποίθηση ότι πραγματικότητα φταίει που δεν υποτάσσεται στις θεωρητικές τους κατασκευές και όχι το αντίθετο.

Τον καιρό του Μαρξ, αλλά και του Φρόντ και πολλών άλλων, οι πρόοδοι της επιστήμης του εγκεφάλου ήταν περιορισμένες μέχρι ανύπαρκτες. Έτσι, προσέφυγαν και οι δύο σε θεωρητικά άλματα για να αποφύγουν την υποταγή τους στις τότε υπάρχουσες πρωτόγονες μηχανιστικές ερμηνείες της λειτουργίας της σκέψης και της συμπεριφοράς των ανθρώπων και των λαών.

Όμως, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν υπάρξει εκπληκτικές πρόοδοι στην επιστήμη της μελέτης του εγκεφάλου, που αποτελεί το όργανο της σκέψης και της βούλησης (Gazzanga, 2001, Cacioppo, 2002). Οι νέες γνώσεις λειτουργίας του εγκεφάλου καθιστούν, συχνά, αφελείς τις απόψεις ότι η εξωτερική πραγματικότητα *αντανακλάται* αυτόματα στον εγκέφαλό μας και στη σκέψη μας. Αυτές οι επιστημονικές πρόοδοι στη νευροψυχολογία και στη ψυχοφυσιολογία αλλά και στις μεθόδους των γνωστικών επιστημών επιτρέπουν την αισιόδοξη άποψη ότι τα βιβλία του κλασικού Μαρξισμού και της παραδοσιακής Ψυχολογίας μπορούν να ξαναγραφούν, ώστε να μπορέσουν να απαντήσουν με καλύτερο τρόπο και σε περισσότερα ερωτήματα του παρόντος και του μέλλοντος.

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ενώ ως επιστήμονες οφείλουμε να τηρούμε ως *κόρη οφθαλμού* την αυστηρή μεθοδολογία στις έρευνές μας, ως ενεργοί πολίτες οφείλουμε ταυτόχρονα να επιζητούμε την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα όποια δεσμά του. Γι' αυτό απαιτείται και η επιστημονική ψυχολογία να συνεισφέρει στη δημιουργία ενός σχεδίου μιας νέας κοινωνίας, που δε θα υποτάσσεται στις προκρούστειες λογικές προσαρμογής της σε κάποιες αφηρημένες, αναπόδεικτες, παραδοσιακές, θρησκευτικές, μεταφυσικές, εθνικιστικές, πολιτιστικές ιδέες που έρχονται από το παρελθόν αλλά θα



στηρίζεται στις πραγματικές βιοψυχοκοινωνικές ιδιότητες του homo sapiens, όπως αυτές διαπιστώνονται με βάση την αυστηρή επιστημονική έρευνα της ψυχολογίας.

**Μια νέα κοινωνία θα σέβεται τις ατομικές ανάγκες και θα ικανοποιεί τις ανθρώπινες επιθυμίες, αλλά ταυτόχρονα θα υπηρετεί ως πρωταρχικό της καθήκον την επέκταση των ορίων των γνώσεων μας για τον άνθρωπο και το σύμπαν.** Η μέχρι τώρα πληρέστερη πρόταση αλλαγής της κοινωνίας ήταν εκείνη του Μαρξισμού (Παπαδάτος, 1990), όμως, πρέπει να κάνει σημαντικές αλλαγές, εάν θέλει να συνεχίσει και στο μέλλον, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, και δε θέλει να μείνει ένα ιστορικό κατάλοιπο της βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας.

Ο Μαρξισμός, δεν δικαιώθηκε στις προβλέψεις του για την κατάρρευση του καπιταλισμού εκ των έσω, λόγω της υποτιθέμενης αδυναμίας του καπιταλισμού να ελέγξει τις αντιφάσεις του. Η άποψη ότι ο καπιταλισμός ήταν ανίκανος να δεχτεί τις αυξήσεις των μισθών, γιατί αυτό αυτομάτως θα σήμαινε ελάττωση κερδών και περιορισμό της συσσώρευσης κεφαλαίου, ήταν έξω από την πραγματικότητα. Όταν υπάρχει αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών, οι αυξήσεις των μισθών είναι δυνατές χωρίς φυσικά να ακυρώνεται ή να περιορίζεται η τεράστια ανισότητα των εισοδημάτων. **Όμως ο Μαρξισμός έχει ελπίδες να συνεχίσει να επηρεάζει τη ανθρώπινη ιστορία, γιατί τα ηθικά, ιδεολογικά και πολιτικά του προτάγματα - πέραν των όποιων επιστημονικών ανεπαρκειών τους - εκφράζουν με ριζοσπαστικό τρόπο βαθύτερες ανθρώπινες ανάγκες.** Όπως έχει διατυπώσει ο Μαρξ: *Από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του.*

Γι' αυτό, οι όποιες επαναστατικές ριζοσπαστικές αλλαγές, όποτε ήθελε υπάρξουν στις ανεπτυγμένες χώρες, δεν πρόκειται να γίνουν για λόγους ανέχειας και οικονομικής εξαθλίωσης, αλλά γιατί θα έχει δημιουργηθεί ένα πλεόνασμα θετικών επιθυμιών, μία νέα συλλογική συνείδηση, που θα μπορέσει να μετασχηματιστεί σε συνειδητή συλλογική δράση για την δημιουργία μιας νέας κοινωνίας. Θα πρέπει να θεωρήσουμε επίσης βέβαιο ότι, όποια μορφή και αν λάβει ο σχηματισμός συλλογικών επαναστατικών υποκειμένων, δεν θα υπάρξουν αξιόλογα αποτελέσματα στη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας χωρίς την τεκμηριωμένη επιστημονικά ανάλυση της πραγματικότητας που αναπόφευκτα απαιτεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο των πανεπιστημίων, των ερευνητικών κέντρων και των εργαζομένων σε αυτά.

## ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Bottomore, T. B. & Rubel, M. (1975), *Ο Καρλ Μαρξ σε Θέματα Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας* (Μετάφραση Ρ. Κούνδουρος & Ν. Παπαδάκης). Σειρά *Επιστήμη και Κοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Cacioppo, J. T., Bernston, G. G., Adolphs, R. et al. (2002), *Foundations in Social Neuroscience*. Massachusetts: M.I.T. Press.
- Farrington, B. (1969), *Η Επιστήμη στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Κάλβος.
- Gazzaniga, M. S. (2000), *The New Cognitive Neurosciences* (2nd Edition: A Bradford Book). Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press.
- Heisenberg, W. (1964), Ο Φυσικός Κόσμος και η Δομή της Ύλης, Στο *Η Συνάντησις των Αθηνών*. Αθήνα: Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα.
- Jacomb, F. (1970), *La Logique du Vivant*. Paris: Gallimard.
- Marx, K. (1845), Η Αγία Οικογένεια. Στο Bottomore, T. B. & Rubel, M. (1975). *Ο Καρλ Μαρξ σε Θέματα Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας*. (Μετάφραση Ρ. Κούνδουρος και Ν. Παπαδάκης). Σειρά *Επιστήμη και Κοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marx, K. (1857), *Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie*. Rohentwnrt.
- Marx, K. (1978), *Το Κεφάλαιο*. (Τόμοι 1-4). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. & Engels, F. (1976), *The German Ideology*. Moscow: Progress Publishers.
- Papadatos, Y. (1983, April), Εισήγηση στο Karl Marx und unsere Zeit – der Kampf um Frieden und Sozialen Fortschritt. *International Wissenschaftliche Konferenz des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. Reden und Beitrage Verlag Zeit im Bild Dresden, (S. 573-583), Berlin.
- Piaget, J. (1972), *Epistémologie de Science de l' Homme*. Paris: Gallimard.
- Pervin, L., & John, O. P. (2001), *Θεωρίες Προσωπικότητας - Έρευνα και Εφαρμογές*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.
- Quinion, Y. (2003), Υλισμός και Επιστήμη. *Ουτοπία*, 63-74.
- Rosenzweig, R. M., & Leiman, L. A. (1990), *Physiological Psychology*. New York: Random House.
- Schultz, D. (1986), *Theories of Personality* (3rd ed.). California: Publications Brooks /Cole Publishing Company/Pacific Grove.
- Τζίλας, Μ. (1969), *Η Ατελής Κοινωνία*. (Μετάφραση Γ. Λάμπας). Αθήνα: Καμαρινοπούλου.
- Thomson, G. (1987), *Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία, Οι Πρώτοι Φιλόσοφοι*. Αθήνα: Κέδρος.
- Αντόρνο, Τ. Β. (1992), *Η Επικαιρότητα της Φιλοσοφίας στην Ιδέα της Φυσικής*. Αθήνα: Πρίσμα.
- Αριστοτέλης. (2003), *Περί Ψυχής* (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Ι. Σ. Χριστοδούλου). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

- Ένγκελς, Φ. (1992), *Η Διαλεκτική της Φύσης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Θεοδωρίδης, Χ. (1955), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Εστία.
- Ινστιτούτο Φιλοσοφίας Ε.Σ.Σ.Δ. (1984), *Βασικές Αρχές της Υλιστικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λούκατς, Γκ. (1975), *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μαρκίδης, Μ. (2003), *Ο Φόβος της Ελευθερίας και η Θεραπεία του*. Στο Π. Κονδύλης, *Παλιά Θεότητα*. Αθήνα: Έρασμος.
- Μαρκούζε, Χ. (1985), *Λόγος και Επανάσταση - Ο Χέγκελ και η Γέννηση της Κοινωνικής Θεωρίας*. Αθήνα: Έπιλον.
- Παπαδάτος, Γ. (1984), *Ζητήματα Μετάβασης στο Σοσιαλισμό*. Αθήνα: Αιχμή.
- Παπαδάτος, Γ. (1990), *Για ένα Σύγχρονο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, 14-19.
- Παπαδάτος, Γ. (1995), *Το Τέλος των Ιδεολογιών ή μια Νέα Αρχή; Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, 1, 62-67.
- Παπαδάτος, Γ. (2001), *Δικαστική Ψυχολογία – Ψυχιατρική*. Αθήνα: Σμυρνιωτάκης.
- Παπαδάτος, Γ. (2003), *Ψυχοφυσιολογία*. Αθήνα: Καμπύλη.
- Παπαδάτος, Γ. (2003, Οκτώβριος), *Κοσμοθεωρητικά και Ιδεολογικά Αίτια Αγνόησης του Πρωτοποριακού Έργου του Αρίσταρχου του Σάμιου μέχρι την Ευρωπαϊκή Αναγέννηση*. Στα *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Αρίσταρχος ο Σάμιος* (σελ. 321-342). Πυθαγόρειο και Καρλόβασι Σάμου.
- Παπανούτσος, Ε. (1970), *Ψυχολογία*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Πρεβέ, Κ. (1994), *Το Λυκόφως των Κοινωνικών Θεών, Μαρξισμός, Μηδενισμός και Επαναστατική Προοπτική*. Αθήνα: Στάχυ.
- Σμυρνώφ, Α., Λεοντιέφ, Α., Ρουμπινστάιν, Σ., Τεπλώφ, Β. (1956), *Ψυχολογία*. (Έκδοση Ακαδημίας Ε.Σ.Σ.Δ.). Αθήνα: Σύγχρονη Επιστήμη.